



ԱՐԹՈՒՆ ՀԱՏԻՏՅԱՆ

ՊԵՏՐՈՍ, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԵՎ ԹԵՈՓԻԼՈՍ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՅԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՎԻՍՏԱԿԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

313 թվականին Միլանոյում, Միլվեյան կամուրջի մոտ, Միգն Կոստանդիանոս կայսրի վճռական հաղթանակը քաղաքական իր թշնամիների դեմ, հանդիսացավ միաժամանակ եկեղեցու կյանքում շրջադարձային կարևոր մի իրադարձություն:

Այդ հաղթանակով վերջ էր գտնում արևմուտքում հերքանու Հոռմի կայսրությունը և սկիզբ էր առնում քրիստոնյա կայսրության շրջանը՝ և՛ արևմուտքում, և՛ արևելքում: Կոստանդիանոսը դառնում է Հոռմեական նոր ու միացյալ մեկ կայսրության հիմնադիրը:

Եկեղեցու գոյության և առաքելության դեմ Ա—Դ դարերում կայսրության մղած պետական հալածանքները չկարողացան ջլատել եկեղեցու ներքին կենսունակությունը: Եկեղեցին շարունակում էր ապրել, կազմակերպվել և ամրապնդվել լիակատար կյանքով:

Եվսեբիոս Կեսարացի եկեղեցական

պատմիչը (263—340) Դ դարի առաջին քառորդում Հունա-Հոռմեական կայսրության սահմաններում Կոստանդիանոսի օրով եկեղեցու արտաքին դրության մեջ ստեղծված հիմնական փոփոխությունը համարում է կայսրության փրկությունը քերող մի նոր վարդապետություն, որպես նշմարիտ մի մատագայք, որը փայլում էր ողջ հին աշխարհում՝ և «ամենաբար էր այլևս այդ մատագայքի լույսը հանգցնել»:

Եվսեբիոս Կեսարացին իր վերոնիշյալ «Պատմություն եկեղեցական» աշխատության վերջին՝ Ժ «դպրություն»-ը նվիրել է Կոստանդիանոսի հրովարտակին, եկեղեցու կյանքում դրա ունեցած պատմական նշանակությանը և «վասն խաղաղության և որ տուա մեզ յԱստուծոյ, վասն նորոգ շինութեան եկեղեցեաց, վասն տօնից մատակատեաց եկեղեցեաց որ ընդ ամենայն տեղիս, վասն յաղթութեան Կոստանդիանոս և առ ի մմանէ եղելոցն ընդ ամենայն իշխանութիւն Հռովմէական պետութեան»:

Դ—Ե դարերում, ստեղծված նոր պայմաններում, հրապարակ են իջնում Եկե-

¹ Ընդհանուր եկեղեցական պատմություն, Երվանդ վարդապետ Տեր-Մինասյանց, Ա. Էջմիածին, 1908, էջ 223:

² Գրոթ. Ն. Սազարդա, Հույն-Արեւելքի հին աստվածաբանական գիտությունը լուր ծաղկման շրջանում (IV—V դ.), ռուս. թարգմ. Ալտակ վարդապետ Սմբատյան, Վաղարշապատ, 1910, էջ 3: Նաև Երվանդ վարդապետ Տեր-Մինասյանց, նույնը, էջ 225:

³ Եվսեբիոս Կեսարացի, Պատմություն եկեղեցական..., Վենետիկ, 1877, II դպրություն, էջ 3:

⁴ Երվանդ վարդապետ Տեր-Մինասյանց, նույնը, էջ 225:

⁵ Եվսեբիոս Կեսարացի, նույնը, դպրություն տասնևերորդ, Թ՝ գլուխ, էջ 717—761:

դեցու նշանավոր հայեր, մեծ դավանաբաններ, գիտնականներ, մտածողներ, որոնք իրենց հոգու բոլոր ուժերը կենտրոնացնում են Եկեղեցու ներքին հարցերի լուծման, ուղղափառ հավատի դավանության պաշտպանության, հեթանոսության և հերետիկոսությունների դեմ գաղափարական պայքարի վրա:

Այիգը է առնում Ընդհանրական Եկեղեցու պատմության մեջ եկեղեցական բազմաժանր և հարուստ մատենագրության ուկեղարը «աստվածաբանական գիտության զանազան ճյուղերի մեջ», մի շրջան, «որը կլսակն նշանակություն է ունեցել Եկեղեցու պատմության մեջ, և ոչ մի շրջան դրա հետ համեմատվել չի կարող»⁶:

Այս իմաստով Ալեքսանդրիայի Աթոռի հայրապետները Դ—Ե դարերում կարևոր ու վճռական դեր են կատարել ուղղափառ «հաւատոյ պաշտպանութեան»⁷ քրիստոնեական մշակույթի, գիտության, մտածողության զարգացման գործում, որպես ուղղափառության պաշտպան:

Մինչև Ե դարի կեսը դավանաբանական ուսումնասիրության մեջ առաջնորդող նշանակությունը պատկանում էր Ալեքսանդրիայի աստվածաբանությանը⁸:

Ալեքսանդրիան նշանավոր էր նաև հնում որպես կրթության, ուսման քաղաք, նշանավոր՝ իր հռչակավոր գրադարանով, իր դպրոցներով: Այս քաղաքում էր, որ Ա դարից սկսած Եկեղեցին շինման մեջ մտավ հելենիստական մշակույթի և քաղաքակրթության հետ, քան մի այլ մայրաքաղաքում, արևելքում և արևմուտքում:

Հունական հանձարի ուժը օգնում է քրիստոնեությանը դառնալու ոգեկան հզոր մի ուժ, նույնիսկ գոհացնելու համար հեթանոս զարգացած միտքը: Դարձյալ Ալեքսանդրիայում էր, որ բարձրագույն իմաստության ձգտումը և նոր ծաղկող աստվածաբանական հետազոտությունները վտանգ էին ստեղծում մանավանդ հավատի մաքրության և ուղղափառության համար: Ալեքսանդրիան այս պատճառով հանդիսացավ հայեցողական վարդապետության, դավանաբանական/ հակաճառությունների, «հաւատոյ» բանաձևերի, Աստվածաշնչի այլաբանական մեկնությունների կենտրոն, հակառակ Եկեղեցու առաքելական ու ավանդական ուսմունքի:

Ալեքսանդրիան էր, որ միաժամանակ հանդիսացավ օրորանը մեծ ու վտանգավոր հերետիկոսությունների: Նույնիսկ Ա-

լեքսանդրիայի աստվածաբանական դպրոցի ուսանողների մեջ բաժանում և երկպառակություններ սկիզբ առին, աստվածաբանական, դավանաբանական սկզբունքների և փիլիսոփայական տարբեր սիստեմների շուրջ: Ստեղծվեցին «աշակողմյան և ձախակողմյան» աստվածաբանական և փիլիսոփայական դպրոցներ և ասպարեզ իջան բոլորովին միմյանց հակառակ դավանաբանական հայացքների տեր մարդիկ, որոնց ուսմունքի մեջ միություն չկար: Այդ տարաձայնությունները պատմական, գիտական ու գործնական նշանակություն ունեին Եկեղեցու համար: Դրանք աստվածաբանական մտքի զանազան ուղղությունների և փիլիսոփայական դպրոցների, ավանդությունների ուղղության կոնվն էր:

Ալեքսանդրիայում աստվածաբանական դպրոցների միջև գոյություն ունեցող այս հակաճառությունները նպաստավոր հող ստեղծեցին հերետիկոսությունների ըստեղծման և աշխուժացման համար: Պատմական փաստ է, որ Դ դարի մեծագույն և վտանգավոր հերետիկոսական մոլորությունը՝ արիոսականությունը, ծնունդ է առել Ալեքսանդրիայում:

Այս իսկ պատճառով Ալեքսանդրիայի ուղղափառ հայրապետները Դ—Ե դարերում բուռն պայքար էին մղում վարդապետական այդ մոլորությունների դեմ: Այդ հայրապետների համար ճշմարտությունը միայն Եկեղեցու մեջ էր: Ծշմարտության միակ և ճշմարիտ աղբյուրը Աստվածաշունչն էր, որպես աստվածային Հայտնություն, որը վստահվել է Եկեղեցուն և նրա եպիսկոպոսական դասուն: Եկեղեցին ունի միաժամանակ առաքյալներից և նրանց հաջորդ ուղղափառ եպիսկոպոսներից ըստացած դավանական, հովվական թղթեր, ավանդություն և հրահանգներ, որոնց ամբողջական, անաղարտ պահպանումը սրբազան պարտականությունն է Եկեղեցու և ուղղափառ եպիսկոպոսների: Պետք չէ դավաճանել Աստվածաշնչի միջոցով Եկեղեցուն շնորհված աստվածային Հայտնությանը: Պետք է անփոփոխ պահել «Հաւատոյ կանոն»-ը և այդ հիման վրա միայն կառուցել ուղղափառության և քրիստոնեական մտածողության ամբողջ սիստեմը:

Դ—Ե դարերում Ալեքսանդրիայի Աթոռի հայրապետները հաստատորեն կանգնել էին Աստվածաշնչի, առաքելական և եկեղեցական հավատի ու ավանդությունների վրա:

Այս հարցում շատ կարևոր և վճռական դեր կատարեցին նաև Պետրոս (300—312), Ալեքսանդր (312—328) և Թեոփիլոս

⁶ Պրոֆ. Ն. Սազարդա, նույնը, էջ 3—4:

⁷ Նույնը, էջ 33:

(385—413) հայրապետները, իրենց եկեղեցական-առաքելական գործունեությամբ և իրենց արժեքավոր մատենագրական վաստակով, ի պաշտպանություն «Հառաչող դատաւորեան» և ողորմաբանության:

Պետրոս Ալեքսանդրացի Հայրապետ

Պետրոս Ալեքսանդրացու կյանքի և գործունեության մասին շատ քան ծանոթ չէ: Նա եղել է Ալեքսանդրիայի նշանավոր աստվածաբանական դպրոցի ղեկավարը, մինչև իր պատրիարք ընտրվելը:

Նա 300—301 թվականներին Դիոկղենիանոս կայսրի (284—305) պետական դաժան հալածանքների ժամանակ շատ ծանր ու հոգեմաշ պայմաններում, կոչումի բարձր գիտակցությամբ և քրիստոնեական համարձակությամբ ղեկավարում է Ալեքսանդրիայի Աթոռը, որպես «եկեղեցվո պատվական և գիտուն առաջնորդ մը, ... անձնուրաց Հովիվ մը» (Թորգոմ արքեպ. Գուշակյան, Սուրբ և տոնք, Երուսաղեմ, 1939, էջ 38: Ընդդր արքեպ. Գալստյան, Համաքրիստոնեական սրբեր, Իսթանպուլ, 1978, էջ 47):

Եվսեբիոս Կեսարացին վկայում է, որ՝ Պետրոս Ալեքսանդրացին 12 տարիներ ղեկավարեց Ալեքսանդրիայի Աթոռը մեծ արդյունավորությամբ, դաժան հալածանքների ժամանակ, մեծ ջանք ի գործ դրեց եկեղեցիների պայծառության և քարոզության համար, և իր կյանքը կնքեց մարտիրոսական մահով 312 թվականին:

Մեր եկեղեցին Պետրոս Ալեքսանդրացու հիշատակը կատարում է հունվարի 16-ին (Օրացույց Ս. Էջմիածնի, 1982, էջ 18. կաթոլիկ եկեղեցին նոյեմբերի 26-ին, իսկ հուլյները՝ նոյեմբերի 24-ին):

Պետական երկարատև և ծանր հալածանքների պատճառով հավատացյալներից ոմանք ուրացել էին իրենց հավատքը: Հարց էր ծագել ապաշխարությամբ ուրացողներին մորից եկեղեցու գիրկը ընդունելու խնդիրը: Այս ուղղությամբ «շատ խառն էր դարձել դրությունը մահ Ալեքսանդրիայում: Այստեղ Պետրոս Ալեքսանդրացին 306 թվականի իր շրջաբերական թղթով մեղմ սկզբունքներ էր հայտարարել ուրացողների (անկալաների) համար և խոսեմություն էր համարել նրանց իսկույն ևեթ ընդունել համայնքի մեջ, խորհուրդ տալով

առհասարակ խույս տալ վտանգներից և չդիմել նահատակության»:

Պետրոս Ալեքսանդրացու այս խոսեմ և մարդասիրական վերաբերմունքի դեմ է դուրս գալիս Ալեքսանդրիայում Լյուկուպոսի Մելիտիոս եպիսկոպոսը, «նպատակ ունենալով գլխավորապես Ալեքսանդրիայի Աթոռի իշխանության դեմ մարտել»: Պետրոս Ալեքսանդրացու քաջակամությանը «մեծ հուզում էր տիրում այս պատճառով Ալեքսանդրիայում»¹²:

305—306 թվականներին ժողով է գումարվում Ալեքսանդրիայում և Պետրոս Ալեքսանդրացին պաշտոնապես է հռչակում Մելիտիոսին, «հազում ոճիրների և կոտորելին զոհ մատուցանելու» ծանր մեղադրանքով: Մելիտիոսը սակայն տեղի չի տալիս: Ալեքսանդրիայի եկեղեցու ժողով այս ձևով ստեղծվում է Մելիտյան հերձվածք: Մելիտիոսը ինքն իրեն ներկայացնում է որպես ախույանը «մարտիրոսաց եկեղեցու»¹³:

325 թվականին, ի վերջո, Նիկիայի ժողովում Մելիտյան աղանդավորությունը նույնպես, արիսականության հետ դատապարտվում է և վերահաստատվում Ալեքսանդրիայի եկեղեցու ժողով, պատրիարքական օրինավոր իշխանությունը և եկեղեցական միությունը:

Արիոսը նույնպես Մելիտյան շարժման համակիր էր: Նրա կողմնակիցներից և գաղափարակիցներից շատերը ամիսով էին նույն այդ հերձվածին:

Պետրոս Ալեքսանդրացու մատենագրական վաստակը

Եվսեբիոս Կեսարացին, թեև չենք համակրանքով՝ է խոսում 'Պետրոս Ալեքսանդրացու եկեղեցական գործունեության մասին, քայց ոչինչ չի ասում նրա մատենագրական վաստակի մասին: Ըստ մատենագիրների վկայության Եվսեբիոսի լուրջան հիմնական պատճառը այն է, որ Պետրոս Ալեքսանդրացին հակա-ժողովունեյան էր, իսկ Եվսեբիոսը՝ աշակերտ և պաշտպան Ալեքսանդրիայի մեծ վարդապետին ու մատենագիրին¹⁴:

Պետրոս Ալեքսանդրացին թողել է ոչ

¹² Երվանդ վարդապետ Տեր-Մինասյանց, նույնը, էջ 237—238:

¹³ Նույնը, էջ 238:

¹⁴ Johannes Quasten, Patrology, vol. II, էջ 113:

¹⁵ Որիզինեսի կենսագրության և մատենագրական վաստակի մասին տես «Էջմիածին», 1981, փետրվար, էջ 26—34, մարտ, էջ 17—21:

¹⁶ Եվսեբիոս Կեսարացի, նույնը, Պատմություն եկեղեցու, դպրություն երկրորդ, էջ 71—140:

մեծ մատենագրական վաստակ: Դժբախտաբար շատ փոքր հատակտորներ հասել են մեզ նրա նամակներից և աստվածաբանական տրակտատներից, ինչպիսիք են «Յաղագս Աստուածութեան», նվիրված Քրիստոսի Աստված լինելու վարդապետությանը, «Յաղագս Ծննդեան Տեսուն մերոյ», «Յաղագս Հոգւոյն», «Յաղագս Յարութեան», «Յաղագս Ապաշխարութեան», «Յաղագս Զատկի», «Նամակ առ Ալեքսանդրացիս ընդդէմ Մելիտիոսի»¹³:

Պետրոս Ալեքսանդրացի Հայրապետ, «որ նահատակվել է 312-ին, ընդարձակ գրական աշխատություններ չի թողել և եղածներից միայն հատակտորներ են մնացել, հունարեն, լատիներեն և ասորերեն լեզուներով, և կամ ուրիշ եկեղեցական հարց գրվածների մեջ»¹⁴:

Վերոհիշյալ ժողովածուում կա հայերեն թարգմանությամբ հետևյալ հատվածը. Պետրոսի եպիսկոպոսի Աղեքսանդրի. «Վասն որոյ եղեալն, ասէ, սուրբ կոչեացի և Որդի Աստուծոյ, իբր զի ծնեալն ի մարմնոյ մարմինն է: Քանզի Մարիամ ի մարմնի զՏէրն մեր Յիսուս Քրիստոս ծնաւ՝ զմի և զնոյն գոյով, այլ ո՛չ այլ և այլ, քաւ լիցի: Քանզի ճշմարտապէս ասեմք եթէ՝ Տէր Յիսուս, հաւատալով առաւել, եթէ Յիսուս է Որդի Աստուծոյ, և եթէ Յիսուս է Քրիստոսն, որպէս ինքն յետ Յարութեանն և ի Համբառնայն ինքն Յիսուս երևեցաւ»¹⁵:

Պետրոս Ալեքսանդրացու մատենագրական վաստակի հայերեն թարգմանության երկու փոքրիկ հատվածներ կան նաև Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառության» մեջ. «Սրբոյն Պետրոսի՝ Աղեքսանդրացոյ եպիսկոպոսի և մարտիրոսի, յորմէ յաղագս աստուածութեանն առացեալ. «Վասն որոյ և որ ծնանելոցն է, ասէ, սուրբ է, կոչեացի Որդի Աստուծոյ»: Եւ այլ ևս նորին. «Ջայտոսիկ և զմեմանս այսոցիկ ամենայն ուրեք գրոց վերագրելով ցուցանեն, եթէ եղև Բանն մարմին, և երևեցաւ մարդկան Յիսուս Քրիստոս Որդին Աստուծոյ, որպէս և ամենայն մարդիկ, ըստ նմանութեան եղեալ էր Բանն մարմին...»¹⁶:

¹³ Պետրոս Ալեքսանդրացու մատենագրական վաստակի մասին տես Quasten, նույնը, էջ 114—118:

¹⁴ Կնիք հաւատոյ..., հրատարակություն Կարապետ եպիսկոպոսի (Տեր-Մկրտչյան), Ս. Էջմիածին, 1914, էջ XXXVIII:

¹⁵ Նույնը, էջ 103—104:

¹⁶ Տիմոթեոսի եպիսկոպոսականի Աղեքսանդրեայ Հակաճառություն... Կարապետ Տ. վարդապետի և Երվանդ վարդապետի, Ս. Էջմիածին, 1908, էջ 2—3: Տես նաև «Արարատ» 1897, էջ 255—257:

«Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց» (դար Դ—ԺԳ) հրատարակության մեջ¹⁷ նշվում են նաև «Պետրոս հայրապետ Ալեքսանդրացոց առ Ակակ պաշտօնակից իմ և ընկերակից, և Հայրապետ եպիսկոպոսաց որ են ի Կ. Պոլիս» միջև փոխանակված Պետրոս Ալեքսանդրացու 9 և Ակակի 6 «Թղթակցությունը»:

Այս առթիվ գրված ծանոթագրության մեջ նշվում է, որ «մեր հիշատակած թղթոց հունական սկզբնագիրք կորսված են և միայն հայկական թարգմանությունը մնացած... թարգմանության ժամանակն հավանականաբար յոթերորդ դարուն կապտկանի»¹⁸:

Այդ ձեռագրերում կա նաև «վարք և վկայաբանություն Պետրոսի եպիսկոպոսի»: Տես ցուցակ մատենադարանի, I հատոր, ձեռագիր համար 2784:

Պետրոս Ալեքսանդրացու և Կ. Պոլսի Ակակ պատրիարքի միջև կատարված վերոհիշյալ «թղթակցություն»-ը Ե դարու վերջին քառորդին նույնամուն երկու հայրապետների միջև կատարված նամակագրություն է¹⁹:

Ալեքսանդր Հայրապետ Ալեքսանդրացի (312—328)

Ալեքսանդր Ալեքսանդրացին 312—328 թվականներին եղել է Ալեքսանդրիայի Աթոռի Հայրապետը:

Նա իր կրթությունը ստացել է Անտիոքի աստվածաբանական դպրոցի հիմնադիր Անանիայի Լուկիանոս Անտիոքացու մոտ, որը ըստ Եվսեբիոս Կեսարացու վկայության համարվում է «իր ժամանակի ամենապատվական մարդը, բոլոր հանգամանքների մեջ, իր կյանքի ժուժկալությամբ և գրոց գիտության իր խորը հմտությամբ»²⁰, «Ամենագիտուն մարդը Արևելքում, պատկանելի անձնավորություն և իբրև ճգնավորական հալացքների տեր ավելի ևս սիրված իր աշակերտներից»²¹:

Լուկիանոսը նահատակվեց 312 թվականին, հունվարին: Նա համարվում է միա-

¹⁷ Վենետիկ, 1889, էջ 289—291:

¹⁸ Նույնը, էջ 289:

¹⁹ Գիրք թղթոց..., Թիֆլիս, 1901, էջ 248—278, Մաղաքիա արքեպ. Օրմանեան, Ազգապատում, Ա հատոր, 1959, հեյրոթ, էջ 495—496, Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հատոր Ա, 1965, Թղթակցություն ընդ Ակակ, էջ 159, ձեռագիր համար 3076, 3078, 3305, 3306:

²⁰ Եվսեբիոս Կեսարացի, նույնը, դպրություն III, էջ 145—232:

²¹ Երվանդ վարդապետ, նույնը, էջ 245: Տես նաև Quasten, նույնը, էջ 142:

ժամանակ հայրը արիտասկանության և ուսուցիչը՝ Արիտսի (250—336):

Ալեքսանդր Ալեքսանդրացի հայրապետի օրոք Ալեքսանդրիայում շարունակվում է Մելիտյան ճերմվածք և գլուխ է բարձրացնում մեծագույն և ամենավտանգավոր ճերմակությունը ընդհանրական Եկեղեցու պատմության մեջ: Դա արիտասկանությունն էր²²:

Ալեքսանդր Ալեքսանդրացին ձեռնհասորեն և աշխրջությամբ պայքարում է երկու աղանդավորական այդ գաղափարախոսությունների դեմ և դատապարտում դրանք, պաշտպանում ուղղափառ հավատը և՛ իր առաքելական-եկեղեցական քարոզությամբ, և՛ իր մատենագրական փաստակով:

Ալեքսանդր Հայրապետը նախապես հայրաքար, ազնվությամբ և մեղմությամբ է վարվում Արիտսի հետ և աշխատում է նրան ետք կանգնեցնել իր վտանգավոր ճանապարհից, շեշտելով որ նրա նոր ուսմունքը և տեսակետները հակառակ են ավանդության և եկեղեցական հայրերի դավանության:

Արիտսը և նրա հետևորդները, սակայն, չեն ուզում լսել մեծ Հայրապետի զգաստացնող և զգուշացուցիչ ձայնը, և շարունակում են իրենց մոլոր վարդապետության քարոզությունը:

Ալեքսանդր Հայրապետը վճռական քայլերի է դիմում: Նա Ալեքսանդրիայում հրավիրում է 318 թվականին եգիպտացի և լիբիացի 100 եպիսկոպոսների մի ժողով, ընկնելու համար Արիտսի մոլորությունը: Ժողովը միաձայն դատապարտում է Արիտսին, նրա ուսմունքը և հետևորդներին:

Դժբախտաբար, սակայն, ուղղափառ եպիսկոպոսների վերոնիշյալ ժողովի որոշումները անազդեցիկ են մնում, առաջք առնելու համար արիտասկան շարժման:

325 թվականին հրավիրվում է Կ. Պոլսի Նիկիա արվարձանում առաջին տիեզերական ժողովը, ընդհանրական Եկեղեցու 318 հայրապետների մասնակցությամբ, որոնք դատապարտում են և՛ Արիտսին, և՛ Մելիտիոսի մոլորությունները և քանաձևում ծանոթ «Հաւատոյ հանգանակ»-ը կամ «Հաւատամբ»-ը որպես ուղղափառ դավանության մասնիֆեստը:

Ալեքսանդր Հայրապետը վախճանվում

է 328 թվականին, և Եկեղեցու պատմության մեջ հիշվում է որպես Նիկիայի ժողովի ուղղափառ ու տիրական դեմքերից մեկը, իր աշակերտ և հաջորդ Աթանաս տարկավագի հետ (295—373), որը «եղև իսկ ախոյան ընդդէմ Արիտսի շարափառութեան և ամբարշտութեան... և յաղագս գիտութեան և սուրբ վարուցն փաղեաց որպէս արեգակն ի մէջ մեծի Սիւննողոսին և մեծաբեցաւ և փառաւորեցաւ յամենեցուն»²³:

328 թվականին Ալեքսանդր Հայրապետին Ալեքսանդրիայի Աթոռի վրա հաջորդում է Սուրբ Աթանաս Կոնստանդիանոս կաթոլի համաձայնությամբ և եպիսկոպոսների ժողովի որոշումով. «Լուսուցանել զնա լԱթոռ Սուրբ Անտարանչին Մարկոսի»:

Ալեքսանդր Հայրապետի մատենագրական փաստակը և դրա հայերեն քարզմանությունները

Գ—Ե դարերում եկեղեցական հայերի մատենագրական փաստակում կարևոր տեղ են գրավում թղթերը, կամ եկեղեցական թղթակցությունները, իրենց և՛ աստվածաբանական և՛ կրոնական, ինչպես նաև պատմական, ընկերային, նույնիսկ քաղաքական, տնտեսական և պրոֆեսիոնալ կարևոր և բացառիկ րովանդակություններով:

Եկեղեցական այդ թղթակցություններում ընթերցողի աչքի առաջ է ողջ դարը իր հուզումներով, իր պայքարներով, վեճերով, իր դժվարություններով և հեղինակների անձնական վկայություններով և մակնաբանություններով:

Սուրբ հայրերի թղթերը հանդիսանում են միաժամանակ քրիստոնեական նամակագրական արվեստի մարգարիտները, անգերազանցելի իրենց ոճով, լեզվով, բզզացմունքների խորությամբ, շեղմունքային և քրիստոնեական հումանիզմով, ինչպիսիք են թղթերը մանավանդ Ս. Աթանասի, Ս. Բարսեղ կեսարացու, Ս. Գրիգոր Նյուսացու, Ս. Գրիգոր Նազիազանացու, Ս. Լուկանոս Ոսկերեքացու, Ս. Կյուրեն Ալեքսանդրացու և ուրիշների:

Նամակագրական հարուստ փաստակ է թողել նաև Ալեքսանդր Ալեքսանդրացին, Արիտսի և նրա ուսման մասին գրած իր թղթերում: Այդ նամակները հասցեագրված են Արմենյի և Արևմտոսի բոլոր եպիսկոպոսներին, և տալիս են ճշգրիտ րովանդա-

²² Արիտասկանության մասին կարգող հետևյալ աշխատությունները. Երվանդ վարդապետ, նույնը, էջ 244—254: Quasten, patrology, vol. III, էջ 7—13: «Հեթանոսի» ամսագիր, 1977, փետրվար, էջ 23—27:

²³ Ս. Աթանաս Ալեքսանդրիոյ Հայրապետի հուշ. բողոք և ընդդիմադրությունը, Վենետիկ, 1599, էջ 1—23:

կոչությունն ու վտանգավորությունը արիտասականության:

«Նիկիայի ժողովի ժամանակներում մեր Ալեքսանդրիայի դպրոցում հանդես է գալիս Ալեքսանդր Ալեքսանդրացի եպիսկոպոսը, արիտասական մոլորության առաջին եռանդուն մերկացնողը, որ միանգամից և պարզ կերպով որոշեց նրա էությունը և նրանից ծագող հետևանքները»²⁴:

Ալեքսանդր Հայրապետի մատենագրական վաստակի մեջ կարևոր են նաև նրա քարոզներն ու ճառերը:

Ալեքսանդր՝ Նիկիայի առաջին «տիեզերական ժողովի ժամանակակից և իր Աթանաս սարկավագի հետ... նույն ժողովում ամենակարևոր դերը կատարող Ալեքսանդրիայի եպիսկոպոսից երկու շրջաբերական թղթեր կան մնացած և մի քանի հատվածներ հունարեն, այլ և մի ճառ ու բազմաթիվ հատվածներ՝ ասորերեն: Իսկ հայերեն՝ երկու փոքր հատվածներ»²⁵:

«Երանելույն Աղեքսանդրու եպիսկոպոսին Աղեքսանդրու, ի հանդեմ, որ ի Տնօրենությանն»:

«Լոյսն մայր է, և Յովսէփ հայր, և ապականութիւն ո՛չ ուրեք, այս երեւելապէս էր, կատարեալն եղև մարմին՝ գոյով հանն, ո՛չ ըստ հնոյ ծննդեան ծնունդ, որով ապականութիւնն քաղաքավարիւր, և ծնաւ ո՛չ յաղտեղիս, այլ յԵւայի գործարանն»:

Նորին

«Ոչ կարէ մահ բնակել ընդ կեանս, և ոչ ապականութիւն ընդ անապականութեան. քանզի ասէ, որ ետես զիս՝ ետես զՀայրն իմ»²⁶:

Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառութեան» հայերեն թարգմանության մեջ կա ութ տող հետևյալ վերնագրի ներքո. «Երանելոյ Ալեքսանդրի՝ եպիսկոպոսապետի Աղեքսանդրի, «իսկ զի՛նչ արդեք հարկաւոր էր գալըն զԱստուած յերկիր և մարմնաճալ ի կուսէն և խանձարուրապատիլ և ի մտոր դճաւի և կաթնաբոյծ լինիլ ի գոգս և մկրտիլ ի Յորդանան... և անարգիլ ի ժողովրդեանէն, և կախիլ զփայտ, և թաղիլ յերկիր և յառնել ի մեռելոց եօթեան տունալ փրկանս անձին ընդ անձին, և մարմին փոխանակ մարմնոյ, և արիւն փոխանակ արեան, զի զոր պարտ էր մարդն մահ, զայս Քրիստոս փրկանաւորեաց մեռանելով»²⁷:

Թեոփիլոս Հայրապետ Ալեքսանդրացի (385—412)

Թեոփիլոս Ալեքսանդրացին հանդիսանում է Ալեքսանդրիայի Աթոռի վաստակաշատ աթոռակալներից մեկը, թե՛ իր եկեղեցական-առաքելական խորթոթեանությամբ և թե՛ մատենագրական իր հարուստ վաստակով:

Թեոփիլոսը Ալեքսանդրիայի Աթոռի վրա երրորդ հաջորդ պատրիարքն էր Ս. Աթանասի և նախորդ Ս. Կյուրեղ Ալեքսանդրացու: Նա 28 տարի ղեկավարում է Ալեքսանդրիայի պատմական Աթոռը 385—412 թվականներին, խորապես գիտակից այդ Աթոռի նշանակությանը, Աթոռ, որը շատ նշանակալից դեր է կատարել տվյալ շրջանում թե՛ եկեղեցու և թե՛ կայսրության պատմության մեջ:

Նրա կենսագիրները վկայում են, որ «նա հավիտենական թշնամի էր խաղաղության և առաքինության, հանդուգն էր և վատ մի մարդ, որի ձեռքերը կեղտոտվել են ոսկով և արյունով»²⁸:

Սույն վկայությունը կարող է «չափազանցություն լինել, քայց Թեոփիլոսը որպես կերպարը մի եպիսկոպոսի, վայրագ էր և ծայրահեղորեն անխիղճ: Այնուամենայնիվ նա մտավոր բացառիկ կարողության տեր մեկն էր, որը իր ակնբախ ձիրքերով հսկայական ազդեցություն է թողել իր ժամանակի թե՛ եկեղեցական և թե՛ քաղաքական-պետական գործերի վրա բարձրացնելու համար իր Աթոռի հեղինակությունը և ազդեցությունը»²⁹:

Կատական Եկեղեցին Թեոփիլոսի տոմը որպես սրբի կատարում է հոկտեմբերի 15-ին, իսկ ասորի Եկեղեցին՝ հոկտեմբերի 17-ին:

Թեոփիլոսի անունը սերտորեն կապված է եղել իր ժամանակի երեք կարևոր իրադարձությունների հետ:

Եգիպտոսում վերջին ու վճռական հարվածը նա՛ է տվել հեթանոսության: Այս մասին ականատես Խորենացին վկայում է. «Կործանվել և կործանվում էր եգիպտական, բյուզանդական հեթանոսական մշակույթը, որի տեղ էր բռնել քրիստոնեական եկեղեցական աստվածաբանությունը... Մարկոսը ավետարանական քարոզությանը... չկան վիշապի ցեղից դյուցազունների գերեզմանները, այլ վայելչանում են սրբերի վկայարանները... Տուրի ամսի

²⁴ Պրոֆ. Ն. Սագարդա, նույնը, էջ 31:

²⁵ Կնիք հաւատոյ, նույնը, էջ XXXIX:

²⁶ Նույնը, էջ 247:

²⁷ Հակաճառութիւն, նույնը, էջ 8:

²⁸ Է. Կիպլոն, Հռոմեական կայսրության անկումն ու կործանումը...

²⁹ Quasten, patrology, vol. II, էջ 100:

տառն և մեկին Աստվածահայտնության տունն է կատարվում... զոգում են հաղթող մահատակներին... այլև չեն զոհվում Աստվածի շար դեմ, այլ Քրիստոսի արյան պատարագ են մատուցում»²⁰:

Ալեքսանդրիայի մշակութային, կրոնական քրիստոնեական կյանքում «տեղի ունեցած արմատական սույն փոփոխությունների մեջ» (Խորենացի) վճռական է եղել Թեոփիլոս Ալեքսանդրացու դերը:

Թեոփիլոսը 391 թվականին Թեոդոս Ա կայսրի համաձայնությամբ և քաջալերանքով բռնեց հարձակման է անցնում Եգիպտոսում վերացնելու համար հեթանոսական պաշտամունքների մնացուկները, կրթամոլ տաճարները և պատրիարքական մայրաքաղաքը զարդարում բազմաթիվ եկեղեցիներով, մատուռներով և քրիստոնեական այլ հուշարձաններով²¹:

Թեոփիլոսի երկրորդ զործը լինում է բռնեց պայքար մղել Ռիգենեսի դեմ²²:

Սույն պայքարը միաժամանակ սերտորեն առնվում է Ա. Հովհանն Ոսկեբերանի դեմ Թեոփիլոսի դատապարտելի պայքարի հետ, որի հետևանքով մեծ Հայրապետը աթոռագրվում է Կ. Պոլսի պատրիարքական իր Աթոռից, արքայվում, ուր և մահանում է: Հովհանն Ոսկեբերանի դեմ Թեոփիլոսի սույն թշնամական ու վիրավորական պայքարը ոչ մի գաղափարական հիմք չի ունեցել²³:

Թեոփիլոսը իր Զատկական նամակներում արտահայտվել է ի նպատակ Աստծու մարմնի «ամենյոթականության»²⁴:

Եգիպտոսի Նիտրիան անապատի վանականները, որոնք Ռիգենեսի ուսման հետևորդներ էին, այս առթիվ լուրջ կասկածներ են ունեցել Թեոփիլոսի ուղղափառության մասին և նրա մոտ ուղարկել են մի հանձնաժողով, Թեոփիլոսի ուղղափառությունը քննելու համար:

Թեոփիլոսը խորապես վիրավորվում է, և 401 թվականին Ալեքսանդրիայում մի ժողով է գումարում, դատապարտում է Ռիգենեսի վարդապետությունն ու նրա հետևորդների դեմ սկսում է մի բռնեց հալածանք:

²⁰ Մովսես Խորենացի, Պատմություն հայոց, Թիֆլիս, 1913, էջ 344: Տես նաև Մ. Մկրտչ, Մովսես Խորենացի, Երևան, 1970, էջ 8—9:

²¹ Quasten, նույնը, էջ 100:

²² Ռիգենեսի մասին տես «Էջմիածին» ամսագիր, 1981, № 9, էջ 26—34, № 9, էջ 17—21:

²³ Տես այս մասին «Էջմիածին» ամսագիր, 1977, դեկտեմբեր, էջ 39—46:

²⁴ Quasten, նույնը, էջ 100:

Եգիպտոսի Նիտրիան անապատի պապազուխները դիմում են Հովհանն Ոսկեբերանի հովանավորության և պաշտպանության: Այս նախադասությունը առիթ է հանդիսանում Թեոփիլոսին, թշնամանալ նաև մեծ Սրբի հետ, որին ինքը եպիսկոպոս էր նույնադրել 398 թվականին Կ. Պոլսի պատրիարքական Աթոռի համար:

Այս բոլորի տխուր հետևանքը այն է լինում, որ Կ. Պոլսում Ոսկեբերանի դեմ կազմվում է թշնամի և հակառակորդ ուժերի զորեղ մի խմբակ, որը դիմում է բոլոր ստորին միջոցների՝ նրան անվանարկելու և տապալելու համար:

Թեոփիլոսը «շատաքաջուն միա» ընդ նմա (Ոսկեբերանի դեմ), վասն բազմափայլ շնորհաց Հոգույն, որ բնակեալ էր ի նմա»²⁵:

Մեծ Սրբի դեմ «վրեժխնդրութեամբ» էր լցված նաև «չար և անզգամ» Եգիպտոսի կայսրուհին, որին իր մեկ քարոզում Ոսկե-Հերովդիադալ մոլեգնեալ յանդգնի, դարձեալ կաքաւէ, դարձեալ միտանգամ խնդրէ զըզլուխն Յովհաննու ի Հերովդէ անօրէնութեամբ կարելս:

Թեոփիլոս պատրիարքի նախանձն ու անսիրելությունը Ոսկեբերանի դեմ առելության է փոխվում, երբ նա 402 թվականին հասնում է Կ. Պոլիս 36 եգիպտացի և իրեն համակիր եպիսկոպոսների հետ, և կայսրուհու և այլ մուր ու խառնակիչ ուժերի հետ դաշնակցած, որոնցից ոմանք «ի փառամոլութենէ գոլորշեալք», ուրիշներ՝ «ի նախանձու ամպագունեալք, յարուցանելին լեկեղեցուցն Քրիստոսի գիտմունս երկապառակութեան, զմրիկս խոտմութեան, զպեկոծութիւն հակառութեան և զնաարկութիւնս գայթակղութեան»²⁶:

403 թվականին Թեոփիլոսի նախագահությամբ գումարվում է Քաղկեդոնի մոտ «Կաղենաց ժողովը», որտեղ Ոսկեբերանը աթոռագրվում է և արքայվում, Թեոփիլոսի մեքենայություններով, կայսրուհու վրեժխնդրությամբ. «շատապարտեցաւ արդարն և անկաւ չԱթոռոյ, և ամբոյնեալ իրրեզծով խոտկեցաւ առ հասարակ թագաւորական քաղաքն, զի ամենեցուն սիրելի էր Սուրբն»²⁷:

²⁵ Պատմություն վարդգ (սրբանշնան և դիպտածոց սրբոց) Յովհաննու Ոսկեբերանի, Վենետիկ, 1752, էջ 95:

²⁶ Նույնը, էջ VII:

²⁷ Նույնը, էջ 97: Ս. Հովհանն Ոսկեբերանի դեմ Թեոփիլոս պատրիարքի հակառակության այլ շարժառիթների մասին տես «Էջմիածին» ամսագիր, 1977, դեկտեմբեր, էջ 42—46:

Թեոփիլոս պատրիարքի մատենագրական վաստակի հայերեն թարգմանությունները

Թեոփիլոս Ալեքսանդրացին այնուամենայնիվ համարվում է Ե դարի առաջին տասնամյակի Ալեքսանդրիայի Աթոռի մեծանուն և տիրական պատրիարքներից մեկը, նաև իր մատենագրական հարուստ վաստակով:

Դժբախտաբար, սակայն, նրա մատենագրական վաստակից շատ քիչ բան է հասել մեզ:

Թեոփիլոսի մատենագրական վաստակի կարևորագույն աշխատությունները եղել են նրա Զատկական կանոնը, տոմարական մի աղյուսակ, որը նա կազմել է Զատիկը տոնելու համար 389—479 թվականներին: Թեոփիլոսը իր սույն աշխատության մեջ առաջարկում էր Թեոփոս կայսրին պետականորեն ընդունել Ալեքսանդրիայի Աթոռի Զատիկը տոնելու ավանդությունը, որպես ընդհանրական կանոն, բոլոր եկեղեցիների համար:

Թեոփիլոսը թողել է նաև մամականագրական հարուստ ժառանգություն, մանավանդ Զատկական մամակների շարքը, որը կարևոր է որպես աղբյուր իր ժամանակի եկեղեցական պատմության համար:

Թեոփիլոսի «Ընդդեմ Որիգենեսի» ճառը և նրա մի քանի քարոզները նույնպես ունեն մատչելիության համար:

Թեոփիլոսի մատենագրական վաստակի հայերեն թարգմանությունների մասին առաջինը խոսվում է «Մատենադարան հայկական թարգմանություններից աշխատության մեջ»³⁸:

Սույն ժողովածուում հիշվում են երկու Թեոփիլոսներ. առաջինը «Թեոփիլոս պատրիարք Ալեքսանդրիայի» և երկրորդը՝ «Թեոփիլոս աշակերտ Ոսկեբերանի»:

Ժողովածուում հիշվում են նաև երկու Թեոփիլոսների ճառերի հայերեն թարգմանու-

թյունները, որոնց «հունական սկզբնագրաց չի կրցանք հանդիպիլ» (էջ 474): «Հայ թարգմանության ժամանակն ալ՝ ըստ հավանական կարծյաց հիմնվածորդին կվերաբերի» (էջ 474):

Դժվար է այժմ երկու Թեոփիլոսների անունով մեզ հասած ճառերի հայերեն թարգմանության մասին վճռական խոսք ասել: Ամհրաժեշտ են այդ ուղղությամբ մոտ ուսումնասիրություններ:

Տիմոթեոս Կուզի ծանոթ «Հակաճառութիւն առ սահմանեալսն ի ժողովոյն Քաղկեդոնի» աշխատության մեջ կան 8 հատակտոր թարգմանություններ Թեոփիլոսի գրվածքներից:

Էջ 105—106. «Երանելոյ Թեոփիլոս պիսկոպոսի Աղեքսանդրեայ՝ ի հանձն առ ձայնականէ» և Նորին՝ «ի քսաներորդէ առաջնորդէ տաւնականէն»:

Էջ 105—106. «Երանելոյն Թեոփիլոս պիսկոպոսապետի Աղեքսանդրեայ՝ ի հիմնվածորդ տաւնականէն» և Նորին՝ «ի վեցերորդ տաւնականէն»:

Էջ 160—161. «Երանելոյ Թեոփիլոս պիսկոպոսապետի Աղեքսանդրեայ և Հօր մերոյ՝ Իս, տաւնական թղթոյն» և Նորին՝ «ի Ի. երորդէ Բ. որդէ տաւնական թղթոյն», Նորին՝ «ի Գ, ի տաւնական թղթոցս»:

Էջ 194—195. «Երանելոյ Թեոփիլոս պիսկոպոսապետի տաւնականէն», Նորին՝ «ի քսաներորդէ տաւնականէն»:

Նորին՝ «ի քսաներորդ երրորդ տաւնականէն»:

Երևանի Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի անվան ձեռագրաց Մատենադարանի ցուցակում հիշվում է Թեոփիլոսի «Յաղագս արտասուոց» և «Ի գերեզման աստուածընկալ» ճառերը⁴⁰:

Ձեռագրաց ցուցակի երկրորդ հատորում⁴¹ քսան տարբեր ձեռագրերում նշվում են Թեոփիլոս պատրիարքի ճառերի հայերեն թարգմանությունները:

³⁸ Թեոփիլոսի մատենագրական վաստակի մասին տես Quasten, նույնը, էջ 101—106:

³⁹ Վեներիկ, 1889, էջ 473—477:

⁴⁰ Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հատոր Ա, Երևան, 1965, էջ 1499:

⁴¹ Նույնը, հատոր Բ, Երևան, 1970, էջ 1820:

